

פטור אבל אסור

אחד המונחים המרכזיים בהלכות שבת, הינו 'פטור אבל אסור'. לצד 'מותר', 'אסור', 'חייב' ו'פטור', הוא משמש את הפסיקה ההלכתית לציון מעמדן של פעולות שונות הנעשות בשבת. במאמר זה אטפל במונח 'פטור אבל אסור' כמונח תלמודי, כלומר כפי שהוא מופיע בספרות התלמודית. אעמוד על התקופה בה שימש לראשונה ועל התודעה שעומדת מאחורי השימוש בו, תוך ניתוח של מקורות שבהם הביטוי מופיע.

א

הביטוי 'פטור אבל אסור' מצוי פעמים רבות בתלמוד הבבלי, תמיד בהקשר של הלכות שבת.¹ אין הוא מופיע כלל במקורות האחרים של הספרות התלמודית.² ברוב המקורות שבידינו משתמשים בו אמוראים וסתם התלמוד.³ כאמור, לצד 'פטור אבל אסור' משמשים ארבעה ביטויי פסיקה אחרים - 'אסור', 'מותר', 'חייב' ו'פטור'. 'פטור אבל אסור' הינו למעשה הרכבה של שניים מתוכם - 'פטור' ו'אסור'. אם כן, ביטוי זה בא לציין שפעולה מסוימת אמנם אסורה בשבת, אבל מי שעבר ועשה אותה - פטור מעונש.⁴

כאמור, את רוב ההופעות של הביטוי ניתן לשייך ללא חשש לדברי אמוראים או סתם התלמוד. לכאורה יש להסיק מכך שמקורו של הביטוי הוא בימי האמוראים. דא עקא, שבמספר סוגיות מצטט התלמוד הבבלי ברייתות הכוללות אותו, ומכאן יש להסיק שהשתמשו בו גם תנאים. אלא שבסוגיות אלו נראה שהביטוי 'פטור אבל אסור' הוא פרי

1. הביטוי מופיע גם בהקשר של הלכות מועד - מועד קטן יב ע"א-ע"ב: "אמר אביי נקטינן הלכות מועד כהלכות שבת יש מהן פטור אבל אסור ויש מהן מותר לכתחלה"; ובהקשר של הלכות כשפים - סנהדרין סז ע"ב: "אמר אביי הלכות כשפים כהלכות שבת יש מהן בסקילה ויש מהן פטור אבל אסור ויש מהן מותר לכתחלה". אולם בשני המקומות הללו, סומכת הגמרא תחום הלכתי אחר להלכות שבת, הוזה אומר: יש כאן שימוש במושג מהלכות שבת לשם מתן הגדרות בתחומים אחרים.
2. למעט הופעה יחידה שלו בילקוט שמעוני וארא קפב, ד"ה ויעשו גם הם, אולם ברור ששם הוא לקוח מבבלי סנהדרין סז ע"ב. בירושלמי שבת פ"א, יג ע"א משתמשים בניסוח בעל משמעות דומה ל'פטור ומותר' של הבבלי: "לית כאן פטור אלא מותר". אבל ענייננו כאן אינו בביטוי זה אלא בביטוי 'פטור אבל אסור'.
3. השימוש המפורש הקדום ביותר הוא אצל האמורא שמואל, בדור הראשון לאמוראי בבל, וכדלהלן. בשבת ל ע"א, מצטט ר' אושעיא (דור ראשון בארץ ישראל) ברייתא ובה ביטוי זה, אולם שם נראה שהוא תוספת מאוחרת בתוך דבריו, וכמו שידגם להלן לגבי ברייתות אחרות.
4. כלומר מחטאת (בשוגג) או מיתה (במזיד).

הוספה אמוראית מאוחרת, בעוד שהברייתות המקוריות לא כללו אותו. לשם הוכחת טענה זו אציע כמה מן הסוגיות בהן מובאות ברייתות אלו.

1. במסכת שבת יא ע"א-ע"ב דנה הגמרא בהלכה הקובעת כי "לא יעמוד אדם ברשות היחיד וישתה ברשות הרבים, ברשות הרבים וישתה ברשות היחיד". במהלך הדיון מביאה הגמרא ברייתא:

דתניא: לא יצא החייט במחטו התחובה לו בכגדו, ולא נגר בקיסם שבאזנו, ולא סורק במשיחה שבאזנו, ולא גרדי באירא שבאזנו, ולא צבע בדוגמא שבצוארו, ולא שולחני בדינר שבאזנו, ואם יצא פטור אבל אסור, דברי ר"מ. ר' יהודה אומר: אומן דרך אומנתו חייב ושאר כל אדם פטור.

בתחילתה אוסרת הברייתא על בעלי מלאכה שונים לצאת בשבת מרשות אחת לשנייה, כשעליהם חפץ הנלווה להם באופן קבוע במהלך עבודתם. בסופה היא מביאה מחלוקת לגבי דינו של אדם שהפך את האיסור ויצא עם החפץ. והנה, לדעת רבי מאיר "לא יצא... ואם יצא פטור אבל אסור", ולכאורה לפנינו תנא המשתמש בביטוי הנידון. אלא שבמקבילה לברייתא זו בתוספתא שבת פרק א הנוסח שונה מעט:

לא יצא החייט במחטו ערב שבת סמוך לחשיכה, שמא ישכח ויצא. ולא נגר בקיסם שבצוארו, ולא צבע בדגמא שבאזנו, ולא שלחני בדינר שבאזנו, ולא סורק במשיחה שבצוארו אם יצאו כולן פטורין, דברי ר' מאיר. ר' יהודה אומר: אומן דרך אומנתו חייב ושאר כל אדם פטורין.⁵

בתוספתא מנוסחת דעת רבי מאיר באופן שונה - "ואם יצאו כולן פטורים" - והמילים "אבל אסור" אינן מופיעות.⁶ למרות ההבדל בין הנוסחים השונים, מסתבר שהברייתא בבבלי והברייתא בתוספתא משקפות וריאציות שונות של מקור משותף. לא ברור לאיזו מן הווריאציות נוסח מקורי ומדויק יותר: אם נאמר שנוסח הברייתא בתלמוד הוא המקורי, אזי בנוסח התוספתא הושמטו מילים; אם נוסח התוספתא הוא המקורי, הרי שבנוסח התלמוד נוספו כמה מילים.

2. ננסה לברר את העניין על ידי עיון בברייתות נוספות. דוגמה נוספת לתופעה זו יש בבבלי ביצה לג ע"א-ע"ב: "אמר רב יהודה אוכלי בהמה אין בהן משום תקון כלי". על מימרה זו מקשה רב כהנא מברייתא:

איתיביה רב כהנא לרב יהודה: מטלטלין עצי בשמים להריח בהן ולהניף בהן לחולה, ומוללו ומריח בו, ולא יקטמנו להריח בו, ואם קטמו פטור אבל אסור. לחצוץ בו שיניו לא יקטמנו, ואם קטמו חייב חטאת.

5. תוספתא שבת פ"א ה"ח, מהר" ליברמן עמ' 2. המקבילה במשנה לתוספתא זו היא פ"א מ"ג. התוספתא פותחת ב"ערב שבת", אך דברי ר' מאיר מתייחסים לשבת.

6. המילים "פטור אבל אסור" אינן בכל הנוסחאות שהביא ר"ש ליברמן במהדורתו, וכך הדבר גם בכל הציטוטים מן התוספתא שיובאו להלן.

קושיית רב כהנא היא מדינם של עצי בשמים שנקטמו לחצוץ בהם שיניים המופיע בסופה של ברייתא זו.⁷ לענייננו חשובה דווקא הרישא של הברייתא שמביא רב כהנא, שבה נאסר לקטום עצי בשמים כדי להריח בהם, "ואם קטמו פטור אבל אסור". הנה לפנינו שוב מקור תנאי המשתמש בביטוי 'פטור אבל אסור'. אולם גם כאן, במקבילה בתוספתא ביטוי זה אינו מופיע:

מטלטלין עצי בשמים להניף ולהריח בהם לחולה, מוללו ומריח בו, לא יקטמנו להריח בו, ואם קטמו פטור. לא יקטמנו לחצות בו שניו, ולא לפתוח בו את הדלת, מפני שהוא כמתקין כלי, ואם קטמו חייב חטאת.⁸

אם כן, גם כאן התוספתא המקבילה אינה כוללת את הביטוי 'פטור אבל אסור', ושוב עולה השאלה: האם המילים הללו נוספו בבבלי או נשמטו בתוספתא?

3. לסיום דיוננו בנקודה זו נעיין בבבלי שבת דף מז ע"א. הסוגיה שם נפתחת בשאלה האם מותר "להחזיר מטה של טרסיים בשבת".⁹ בתוך הדיון מובאים הקושיה והתרוץ הבאים:

מיתבי: המחזיר קנה מנורה בשבת - חייב חטאת. קנה סידין לא יחזיר, ואם החזיר - פטור אבל אסור. רבי סימאי אומר: קרן עגולה - חייב, קרן פשוטה - פטור. אינהו דאמור כי האי תנא, דתניא: מלבנות המטה, וכרעות המטה, ולווחים של סקיבס - לא יחזיר, ואם החזיר - פטור אבל אסור. ולא יתקע, ואם תקע - חייב חטאת. רשב"ג אומר: אם היה רפוי מותר.

גם הפעם לא ניכנס לעובי הקורה של הסוגיה, ונתייחס רק לביטוי 'פטור אבל אסור'. שוב לפנינו מקורות תנאיים בהם הוא מופיע, ושוב, מעיון במקבילות נגלה כי הנוסח בהן שונה. מקבילה לברייתא הראשונה, זו שממנה מקשה הגמרא, נמצאת בתוספתא למסכת שבת:

ר' לעזר בי ר' שמעון או': המרכיב קנה של מנורה חייב, ושל סידין פטור. ר' סימאי או': קרן עגולה - חייב, ופשוטה - פטור.¹⁰

ר' אלעזר בן ר' שמעון מחייב על הרכבת קנה של מנורה ופותר בהרכבת קנה של סיידים. ושוב, בנוסח התוספתא חסרות המילים "פטור אבל אסור". גם מקבילתה של הברייתא השנייה בסוגיה היא בתוספתא:

7. רש"י שם ד"ה חייב חטאת: "בשבת, ויש עצי בשמים שהן אוכלי בהמה, ואפילו הכי חייב".
8. תוספתא שבת פ"ה ה"ט-י, מהד' ליברמן עמ' 21.
9. רש"י ד"ה טרסיים: "צורפי נחשת או גרדיים והולכין מעיר לעיר למלאכתן ונושאים עמהן מטות של פרקים". השאלה בגמרא היא האם מותר להרכיב ולפרק את המיטות הללו.
10. תוספתא שבת פ"ב הי"ד, מהד' ליברמן עמ' 55.

מלבן של מטה ושל עריסיה, ונקליטי המטה, ולווחים של סקיבס, וכרע של שלחן, ויד של סכין - הרי זה לא יחזיר, ואם החזיר - פטור. ובלבד שלא יתקע, ואם תקע - חייב חטאת. רבן שמעון בן גמליאל אומ': אם היו רפין - נוטל ומחזיר.¹¹

אמנם במקרה שלפנינו ההבדלים בין הברייתא בתלמוד לתוספתא ניכרים יותר מאשר במקרים הקודמים, אולם הדמיון הוא רב דיו כדי לשער בבטחה כי מדובר בווריאציות שונות של אותו טקסט. וגם כאן, התוספתא נוקטת דין 'פטור' סתם, בעוד שבבבלי נוספו המילים 'אבל אסור'.¹²

ב

הביטוי 'פטור אבל אסור' כולל שני מרכיבים. ראשית, הוא פוטר מעונש את עושה המעשה, ושנית, הוא מצייין כי מעשה זה אסור אף לכתחילה. נדגים זאת דרך הסוגיה האחרונה בה נגענו. ראשית, אם החזיר את מלכנות המטה וכו' פטור מעונש, ושנית, אסור לכתחילה להחזיר חפצים אלו. אולם לכאורה סדר הדברים כאן הפוך: הגיוני יותר לציין בתחילה את דין הלכתחילה (אסור או מותר), ורק לאחר מכן לומר מה דינו של אותו אדם שעבר על דין לכתחילה זה (פטור או חייב). ואכן התוספתא אינה מתמודדת עם שני הרבדים בעת ובעונה אחת, אלא מטפלת בכל שאלה בנפרד. תחילה היא קובעת את ההלכה לכתחילה, ולאחר מכן היא מציינת כי דינו של עובר על הלכה זו - 'פטור'.

זאת ועוד; מתוך עיון בברייתות בתלמוד שבהן הביטוי מופיע, המרכיב השני בו נראה מיותר. לדוגמה, בתחילת הברייתא שהבאנו, כבר נאמר ש"מלכנות המטה... לא יחזיר", ואם כן מה באה להוסיף הסיימת 'אבל אסור'? דין זה כבר ידוע מהרישא של הברייתא! חזרה זו גורמת לכך שבברייתות בתלמוד שבהן מופיע הביטוי מורגשת נימה מעושה.¹³ לעומת זאת מבנה התוספתא פשוט יותר. בתחילה נאמר כי אסור לעשות מעשה מסוים ("מלבן של מטה... לא יחזיר"), ולאחר מכן נזכר הדין אם בכל זאת נעשה מעשה זה ("ואם החזיר פטור"). כאמור, המילים "אבל אסור", החוזרות ומציינות כי לכתחילה אסור היה לעשות מעשה זה, אינן מופיעות כאן.

יתרה מזאת: הביטוי הנידון הוא 'פטור אבל אסור' ולא 'פטור ואסור', ולכאורה המילה 'אבל' מיותרת. עולה ממנה צליל פולמי, שיכול אולי להעיד על התמודדות עם דעה אחרת, וכדלהלן.

11. תוספתא שבת פ"ג הט"ו, מהד' ליברמן עמ' 62.

12. שתי הברייתות הללו מובאות בירושלמי שבת פ"ב, דף י"ג ע"א, וגם שם לא כולל נוסחן את הביטוי 'פטור אבל אסור'.

13. וכבר העיר פרידמן בהקשר דומה, כי "תחביר מגומגם וסגנון בלתי מאוזן" הינם אחדים מן הסימנים של שינויים פרי עריכה מאוחרת. ראה: ש"י פרידמן, 'פרק האשה רבה בבבלי בצרוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיא', בתוך: ח"ז דימיטרובסקי (עורך), **מחקרים ומקורות: מאסף למדעי היהדות**, א, ניו יורק תשל"ח, עמ' 302. והשווה: H. Klein, 'Gemara and Sebara', in: A. Goldberg (ed.), *Collected Talmudic Scientific Writings of Hyman Klein*, Jerusalem 1979, p. 88 ; א' וייס,

מחקרים בתלמוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 251, הערה 157.

ג

בדיוננו עד כה ראינו שורה של מקורות שבהם התלמוד הבבלי מביא ברייתא הכוללת את הביטוי 'פטור אבל אסור' - ובמקבילתם ביטוי זה אינו מופיע. הישנותה של תופעה זו מחזקת את ההשערה לפיה במקור התנאי לא נאמר 'פטור אבל אסור' והבבלי הוא זה המוסיף - כפרשנות או כפרפרזה ובאופן בלתי מודע - את הביטוי הזה. אמנם ראוי לציין שהבבלי מצטט ברייתות עם הביטוי 'פטור אבל אסור' במקומות נוספים,¹⁴ שלהם אין בידינו מקבילה ללא הביטוי 'פטור אבל אסור'. עם זאת, לכל המקורות הללו אין כלל מקבילה בתוספתא, במדרשים או בתלמודים, כך שאין מידע כלשהו ממקורות חלופיים לגבי נוסח הברייתות הללו שבבבלי. הוזה אומר: בכל המקורות בבבלי שבהם מופיע 'פטור אבל אסור' ושיש להם מקבילה - הביטוי חסר במקבילה. לכל שאר המקורות התנאיים בבבלי שבהם הוא מופיע - אין בידינו כל מקבילה. העקביות שבה מופיעות המילים 'פטור אבל אסור' בבבלי בכל מקום שבידינו לבדוק זאת, נותנת מקום להשערה כי גם במקורות האחרים הנוסח המקורי לא כלל מילים אלו, והן נוספו בנוסח הבבלי של הברייתות, על פי דרך הפרשנות הרגילה לביטוי זה בבבלי.

נראה אפוא, כי מקור הביטוי 'פטור אבל אסור' הוא בדברי האמוראים עצמם; בהם הוא מופיע לראשונה ובצורתו המקורית ולא בברייתות שהאמוראים מביאים. בדגם המקורי שבו מופיע ביטוי זה בדברי האמוראים ניתנת ההלכה הדו-מרכיבית 'פטור אבל אסור' בלא הבאה קודמת של ההלכה האוסרת.

דוגמה טובה לכך הם דברי שמואל: "כל פטורי דשבת פטור אבל אסור".¹⁵ 'פטור אבל אסור' בדברי שמואל כאן בא מראשיתו להגדיר את הדין 'אסור', לאמור: בכל המקומות שבהם ההלכה היא 'פטור', משמעותה 'פטור אבל אסור'. לא קודמת כאן הלכה אוסרת בלשון שונה (כדוגמת "מלבנות המטה... לא יחזיר"), ו'פטור אבל אסור' שבדבריו הוא לבדו זה שנותן את הדין 'אסור'. ברור שבדברי שמואל באים להתמודד ישירות עם האופציה 'פטור ומותר', שהרי שמואל מעמיד על שלושה מקרים יוצאים מן הכלל שבהם הדין הוא 'מותר', וכך הם פני הדברים בהרבה מן הסוגיות האחרות שבהן משתמשים האמוראים בביטוי זה.¹⁶ לעומתם, התנאים כלל אינם מתמודדים בדבריהם עם האפשרות הזו. דבריהם הם אמירה ראשונית של הדין 'פטור' במקום בו נעשה המעשה האסור, ולפיכך ברור מדוע בלשון המקורית של התנאים הביטוי 'פטור אבל אסור' אינו מתאים. התנאים אינם דנים בשאלת האיסור ובשאלת החיוב בבת אחת (כמו שעושה התלמוד), ולכן לא קיימת אצלם ההתלבטות שאת הדיה אנו מוצאים אצל האמוראים ביחס לכוונת המילה 'פטור'. בצורתן הבבלית של הברייתות נוספו המילים 'אבל אסור', משום

14. שבת ל ע"א; שבת קיב ע"א; שבת קלח ע"א.

15. שבת ג ע"א, שבת קז ע"א.

16. ראה למשל: שבת סב ע"א, עד ע"א, צד ע"ב, סנהדרין סז ע"ב.

שהאמוראים הבבליים, הרגילים בביטוי זה, מביאים את הברייתות הללו כשכבר כלול בתוכן-גופא הפירוש המקובל שלהם לביטוי זה, פירוש שהוא מעין 'תרגום' שלו.¹⁷

סיכום

הביטוי 'פטור אבל אסור' מופיע פעמים רבות בתלמוד הבבלי. ברוב המקרים הוא בא בתוך דברי אמוראים או בסתם התלמוד, אולם במספר מקומות מצומצם הוא מופיע בתוך ברייתות שמצוטטות בבבלי. כפי שראינו, מתוך הברייתות הללו, לכל הברייתות להן יש מקבילות בספרות התלמודית - במקבילות אלו הביטוי 'פטור אבל אסור' אינו כלול. לברייתות האחרות בבבלי המשתמשות בביטוי זה לא מצאנו מקבילה הכוללת אותו. בנוסף, לא מצאנו מקור אחר פרט לתלמוד הבבלי המשתמש בביטוי. לפיכך סביר לשער שמקור הביטוי 'פטור אבל אסור' הוא בתלמוד הבבלי, וממנו נוספו המילים 'אבל אסור' לברייתות שבנוסחן המקורי אין הוא מופיע. כך פירש התלמוד את דין 'פטור' שבברייתא עצמה. מעשה עריכה זה, בין אם נעשה במודע ובין אם לאו, מעיד על תגובה לאפשרות האחרת, לפיה הדין 'פטור' פירושו 'פטור ומותר'. ולבסוף, ההוספה מעידה על הצורה

17. בעיית השוני בין הברייתות הבבליות ובין הברייתות שבתוספתא ובירושלמי זכתה לדיון נרחב במחקר. שתי הדעות המרכזיות בתולדות חקר סוגיה זו הן של חנוך אלבק ו"נ אפשטיין, ראה: ח' אלבק, **מחקרים בברייתא ותוספתא**, ירושלים תש"ד, עמ' 1-138; הנ"ל, **מבוא לתלמודים**, תל אביב תשכ"ט, עמ' 72-19. ולעומתו: י"נ אפשטיין, **מבואות לספרות התנאים**, ירושלים תשי"ז, עמ' 241-262 (סיכום ודיון של השיטות המרכזיות במחקר שקדמו לאפשטיין אפשר למצוא שם, בעמ' 250 ואילך); י"נ אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה**, ירושלים-תל אביב תש"ס, עמ' 174-171, 688-679, 891-897 (וראה עוד במפתחות ערך 'ברייתא בבבלי'). וראה גם: B. Cohen, *Mishna and Tosefta: A Copmparative Study*, New York 1935, pp. 54-56; ר' מרגליות, **יסוד המשנה ועריכתה**, ירושלים תרצ"ג³, עמ' ס"ג-ס"ה; א' גולדברג, **מבוא למשנה ותוספתא**, ירושלים תש"ל, עמ' 121-150; ד' הלבני, **מקורות ומסורות, שבת**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 25-22; ש"י פרידמן, 'תוספתא עתיקה': ליחס מקבילות המשנה והתוספתא [א]', **תרכיץ** סב, תשנ"ג, עמ' 313-338. דיון וביקורת על שיטות אלבק, אפשטיין וכהן, תוך הצגת שיטה משל עצמו, נמצא אצל: ב' דה-פריס, 'בעיית היחס בין התוספתא ובין התלמודים', **תרכיץ** כח, תשי"ט, עמ' 170-158. עיסוק נקודתי בבעיה זו בסוגיות ספציפיות ראה אצל: ד' הלבני, **מקורות ומסורות, מיומא עד חגיגה**, ירושלים תשל"ה, עמ' קסד, שכא; י' פרנצוס, 'ביאורים וביירוים בתלמוד', בתוך: ח"ז דימיטרובסקי (עורך), **מחקרים ומקורות** (לעיל, הערה 13), עמ' 148-153; ש"י פרידמן, **תלמוד ערוך פרק השוכר את האומנין, הפרושים**, ירושלים תשנ"א, עמ' 98; הנ"ל, **תלמוד ערוך פרק השוכר את האומנין, הנוסח**, ירושלים-ניו יורק תשנ"ז, עמ' 55; ד' הנשקה, **משנה ראשונה בתלמודם של תנאים אחרונים**, רמת גן תשנ"ז, עמ' 214-215; א' גולדברג, **פירוש למשנה מסכת שבת**, ירושלים תשל"ו, עמ' 149, 185; לעניין הדוגמה הראשונה אצלו השווה: י"ד גילת, **פרקים בהשתלשלות ההלכה**, רמת גן תשנ"ב, עמ' 37. וראה לאחרונה סקירה של תולדות הדעות השונות בסוגיה זו, ובעיקר עיון מחודש בדעת אפשטיין תוך הצעת הסבר חדש לשיטתו, ומשם בניית מצע תאורטי חדש כביאור לתופעה, אצל: ש"י פרידמן, 'הברייתות שבתלמוד ויחסן למקבילותיהן שבתוספתא', בתוך: ד' בויראין ואחרים (עורכים), **עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופ' ח"ז דימיטרובסקי**, ירושלים תש"ס, עמ' 163-201.

פטור אבל אסור

שבה מתפקדת השפה כמכשיר פרשני בידי האמוראים. התלמוד מקבל לידיו את ההלכה הגולמית של הברייתא ומסביר אותה, תוך ויכוח עם אופציה שנדחתה. חשיפת החדירה של השפה הבבלית אל תוך הברייתא מדגימה כיצד ההתלבטות בין אפשרויות פרשניות שונות ובחירה באחת מהן, מתגלה כבר בשפה של הפרשן ולא רק בתוכן של דבריו.